

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา โรงเรียนปทุมรัตน์พิทยาคม ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการวิจัย 2 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษากระบวนการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา 2) เพื่อพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา โรงเรียนปทุมรัตน์พิทยาคม โดยใช้พื้นที่โรงเรียนปทุมรัตน์พิทยาคมและใช้กระบวนการพัฒนาผ่านนักเรียนที่สังกัดชุมชนพระพุทธศาสนา การวิจัยในครั้งนี้ได้กำหนดกลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ คือ ผู้บริหาร โรงเรียน หัวหน้าโครงการ โรงเรียนวิถีพุทธ หัวหน้าศูนย์พัฒนาวิชาการ หัวหน้างานแนะแนว หัวหน้างานระบบดูแลช่วยเหลือนักเรียน หัวหน้าพัฒนาหลักสูตร ครูที่ปรึกษาชุมชนพระพุทธศาสนา และผู้รับการพัฒนาคือนักเรียนที่เลือกเรียนชุมชนพระพุทธศาสนา จำนวน 40 คน ระยะเวลาในการดำเนินการวิจัยในปีการศึกษา 2553 ใช้ระเบียบวิธีการวิจัยแบบผสมวิธี (Mixed Methodology)

สรุปผลการวิจัย

จากการวิจัยการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา โรงเรียนปทุมรัตน์พิทยาคม สรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

1. กระบวนการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา โรงเรียนปทุมรัตน์พิทยาคม มี 3 ขั้นตอน ดังนี้

1.1 การเตรียมการเพื่อนำแนวคิดจิตตปัญญาศึกษามาปรับใช้ในการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนมีการดำเนินการดังนี้

1.1.1 การสังเคราะห์แนวทางจิตตปัญญาศึกษาเพื่อนำสู่การปฏิบัติ

1.1.2 การศึกษาสภาพปัจจุบันปัญหาเพื่อจุดเน้นในการพัฒนาคุณภาพผู้เรียน

โรงเรียนปทุมรัตน์พิทยาคม

1.1.3 การศึกษาโรงเรียนต้นแบบที่นำแนวคิดจิตตปัญญาศึกษามาปรับใช้ในการพัฒนาคุณภาพผู้เรียน

โรงเรียนปทุมรัตน์พิทยาคม

1.1.4 การกำหนดกระบวนการพัฒนาและชุดกิจกรรมในการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา โรงเรียนปทุมรัตน์พิทยาคม

โรงเรียนปทุมรัตน์พิทยาคม

1.2 การพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา ได้ดำเนินการพัฒนา

คุณภาพผู้เรียนด้วยชุดกิจกรรม 5 ชุดกิจกรรม คือ

- 1.2.1 ปลูกศรัทธา : ปลูกฝังแนวทางใหม่แห่งการเรียนรู้บนวิถีชีวิตจริง
- 1.2.2 นำพาสร้างสรรค์: พัฒนาระบบการคิดด้วยจิตปัญญาวิถี
- 1.2.3 เรียนรู้ร่วมกันอย่างกัลยาณมิตร: สร้างพลังร่วมแบบกัลยาณมิตร
- 1.2.4 ปลอ่ยวางค้ำใจ: ปลูกจิตสำนึกใหม่หัวใจคุณธรรม
- 1.2.5 สร้างสายใยแห่งการเรียนรู้: ให้ความสำคัญคนไทยยุคใหม่หัวใจจิตตปัญญา

1.3 การถอดบทเรียนเพื่อประเมินผลคุณภาพผู้เรียนจากการพัฒนาตามแนวทาง

จิตตปัญญาศึกษา ดำเนินการ โดย

1.3.1 การสนทนากลุ่มเพื่อสอบถามความคิดเห็นและมุมมองการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวจิตตปัญญาศึกษาจากผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง

1.3.2 การสัมภาษณ์เชิงลึกสำหรับการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษาในมุมมองของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องและผู้เรียนที่ผ่านการพัฒนาด้วยกระบวนการจิตตปัญญาศึกษา

1.3.3 การสังเกตอย่างมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมของผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา

2. ผลที่เกิดขึ้นกับผู้เรียนจากการพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา

จากการพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษาซึ่งจากการสะท้อนผลด้วยมุมมองผู้บริหาร ผู้ปกครอง ครูและตัวนักเรียนเองมีดังนี้

สะท้อนผลจากผู้บริหาร พบว่า

การพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษาเป็นการพัฒนาผู้เรียนให้มีกระบวนการคิดที่เป็นระบบ คิดอย่างไรก็รวบยอดมีเหตุมีผลผ่านกระบวนการทำงานเป็นกลุ่ม ทำให้ผู้เรียนมีภาวะผู้นำ การเรียนรู้ด้วยการนำชุมชนและศาสนาซึ่งเป็นวิถีชีวิตจริงทำให้ผู้เรียนได้เรียนรู้เรื่องวัฒนธรรมประเพณีทำให้ผู้เรียนมีความอ่อนน้อมถ่อมตน มีกาลเทศะและจะเป็นผู้ใหญ่ที่ศิโรนาถ

สะท้อนผลจากผู้ปกครอง พบว่า

การเรียนรู้ตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษาทำให้ผู้เรียนมีการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้น มีความรับผิดชอบมากขึ้น รู้จักใช้เวลาว่างอย่างเป็นประโยชน์ สนใจการเรียนมากขึ้น ความสัมพันธ์ระหว่างครูและผู้ปกครองมีมากขึ้นเกิดความเข้าใจซึ่งกันและกัน ครู นักเรียน ผู้ปกครอง เป็นเหมือนญาติสนิทเป็นครอบครัวเดียวกันเป็นการเรียนรู้ที่มีชีวิต

สะท้อนผลจากครูผู้สอน พบว่า

การเรียนรู้ตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษาทำให้เกิดความรักความผูกพันกับ
ผู้เรียนเพราะได้ทำกิจกรรมร่วมกันตลอด ปรีกษาหาหรือ แก้ไขปัญหาพร้อมกันตลอดเวลา เกิดความ
ภาคภูมิใจในตัวเองและตัวผู้เรียนที่มีการเปลี่ยนแปลงทั้งในด้านความคิดและการกระทำ

สะท้อนผลจากตัวผู้เรียน พบว่า

การเรียนรู้ตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในตัวเอง
จากการเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติ การพบเห็นวิถีชีวิตของชุมชน การทำงานร่วมกับผู้อื่นการให้คุณค่ากับ
ผู้อื่นทำให้เห็นคุณค่าของตนเองมากขึ้น มีสติในการใช้ชีวิตมากขึ้นและมีการวางแผนในการใช้ชีวิต
ให้รอบคอบขึ้น เมื่อตนเองมีความสุขแล้วต้องแบ่งปันให้กับผู้อื่นและสังคมด้วย

ข้อค้นพบจากการวิจัยแสดงให้เห็นว่ากระบวนการพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตต
ปัญญาศึกษาโดยผ่านกิจกรรมต่าง ๆ มีแนวโน้มที่จะหล่อหลอมให้นักเรียนเห็นคุณค่าของตนเอง
และผู้อื่น มีมุมมองชีวิตที่เป็นสัมมาทิฐิ เห็นคุณค่าของความเป็นมนุษย์ อยู่ร่วมกันอย่างสันติและเป็น
กัลยาณมิตร มีความสมัครสมานสามัคคี มีการยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นซึ่งเป็นรากฐานของ
ประชาธิปไตยซึ่งเป็นไปตามจุดมุ่งหมายของการศึกษาคือ ความเจริญงอกงามของชีวิตและสังคม
อย่างแท้จริง ตรงตามทิศทางการพัฒนาคนไทยยุคใหม่ตามข้อเสนอการปฏิรูปการศึกษาในทศวรรษ
ที่สอง และสอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช
2551 ซึ่งสรุปโดยรวมได้ดังนี้ คือ

1. ผู้เรียนได้แนวทางการเรียนรู้ใหม่เกิดการเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง ต่อเนื่อง
ตลอดเวลา เกิดนิสัยใฝ่เรียนรู้ตลอดชีวิต มีความภูมิใจในความเป็นไทย เป็นบุคคลแห่งการเรียนรู้
2. ผู้เรียนมีทักษะกระบวนการคิด มีความสามารถในการคิดวิเคราะห์
คิดเชื่อมโยง คิดเป็นระบบมีการคิดอย่างสร้างสรรค์ คิดอย่างมีวิจารณญาณ ก่อให้เกิดการดำรงชีวิต
อย่างมีสติ
3. ผู้เรียนมีการเรียนรู้ในการอยู่ร่วมกันกับผู้อื่น มีความสามารถในการสื่อสาร
กับผู้อื่นได้ สามารถถ่ายทอดความคิด ความรู้ความเข้าใจ ความรู้สึกได้ มีจิตสาธารณะ ทำงานกับ
ผู้อื่นได้
4. ผู้เรียนเกิดจิตสำนึกใหม่แห่งการเรียนรู้ รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น
เห็นคุณค่าของตนเองและผู้อื่น มีศีลธรรม คุณธรรม จริยธรรมและค่านิยมอันพึงประสงค์
5. ผู้เรียนมีภาวะความเป็นผู้นำด้านสติปัญญา มีความสามารถในการใช้ทักษะ
ชีวิต สามารถนำกระบวนการต่าง ๆ ไปใช้ในการดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข

อภิปรายผล

1. กระบวนการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษาโรงเรียนปทุมรัตน์ พัทธาคม

กระบวนการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา โรงเรียนปทุมรัตน์ พัทธาคม ซึ่งจากการวิจัยมีข้อค้นพบว่า

1.1 ในขั้นตอนการเตรียมการเพื่อนำแนวความคิดจิตตปัญญาศึกษา มีประเด็นข้อค้นพบ ดังนี้

1.1.1 มุมมองหรือทัศนคติในด้านการจัดการศึกษา ในการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษานั้นมุมมองหรือทัศนคติในด้านการจัดการศึกษาของผู้บริหาร คณะกรรมการสถานศึกษา ครู ผู้ปกครอง จะต้องมียุทธศาสตร์ที่ตรงกันว่า การศึกษานั้นเป็นไปเพื่อชีวิตที่ดีงาม ต้องร่วมกันตีโจทย์ของการจัดการศึกษาให้แตก ซึ่งในปัจจุบันมุมมองด้านการศึกษานั้นไปที่การแข่งขันในทุกระดับทำให้การศึกษาล้มเหลวโดยสิ้นเชิงซึ่งพบได้จากการรายงานวิกฤตการศึกษาไทยซึ่งด้วย O-NET, I-NET, V-NET, U-NET, N-NET, GAT และ PAT ของสถาบันทดสอบทางการศึกษาในเดือนพฤศจิกายน 2553 พบว่า ประเทศไทยถูกจัดอยู่ลำดับหลัง ๆ และมีแนวโน้มอยู่ท้ายไปเรื่อย ๆ และมีข้อเสนอว่าการศึกษาของชาติจะเจริญก้าวหน้าได้ ต้องอาศัยความร่วมมือของทุกฝ่ายที่ต้องการเห็นเด็กไทยมีความรู้ เป็นคนดี อย่างจริงจัง ไม่แฝงด้วยเงิน ลาภยศ ตำแหน่ง จึงจะทำได้ ต้องสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นที่โรงเรียน และในปัจจุบันได้มีการขับเคลื่อนองค์กรทั้งในประเทศและต่างประเทศด้วยการนำวิถิปุทธไปปรับใช้ในการบริหารจัดการ คือให้ความสำคัญกับจิตใจมากกว่ากาย มีการประสานผลกำไรกับความสุขของคนทำงาน อันเป็นมุมมองวิสัยทัศน์เชิงพุทธที่จะทำให้องค์กรยั่งยืนและมีความสุข ซึ่งการทำให้เกิดมุมมองที่ตรงกันนั้นในระดับโรงเรียนที่มีบทบาทในการกำหนดชะตาชีวิตของผู้เรียน กำหนดชะตาชีวิตของชุมชน กำหนดชะตากรรมของประเทศ ต้องเริ่มที่ผู้บริหารสถานศึกษาซึ่งเป็นตัวกำหนดวัฒนธรรมองค์กรและส่งผลกระทบต่อวัฒนธรรมการเรียนรู้ ซึ่งก็จะทำให้บรรลุจุดหมายของการศึกษาชาติที่มุ่งเน้นที่การพัฒนาคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ความรู้และคุณธรรม มีจริยธรรมและวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกันกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุขซึ่งสอดคล้องกับการวิจัยของ จารุพรรณ กุลคิด (2549 : 48) ในการพัฒนาหลักสูตรปริญญาโท ศิลปะศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง มหาวิทยาลัยมหิดล ที่มุ่งเน้นผลิตบัณฑิตที่มีความรู้ความเข้าใจในการเปลี่ยนแปลงคุณภาพชีวิตและสังคมในทางสร้างสรรค์

1.1.2 การเตรียมครูจิตตปัญญาศึกษา การเตรียมครูจิตตปัญญาศึกษาเป็นขั้นตอนที่สำคัญอีกขั้นหนึ่ง ซึ่งครูจะต้องเป็นตัวอย่างที่ดีสำหรับผู้เรียน เพราะในกระบวนการจัดการเรียนรู้ครูจะต้องสอนทั้งวิชาความรู้และวิชาชีวิต ดังคำกล่าวของพระราชภาวนาวิสุทธิ (ไชยบูลย์ ธรรมชโย) เจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย กล่าวในสมุทบันทึกรความเป็นครูดีของครูสาธิตใจความว่า “โลกใบนี้อยู่ในกำมือครู อนาคตของชาติ อนาคตโลกอยู่ในกำมือครู คุณครูสามารถพลิกโลกใบนี้ได้ สามารถสร้างโลกใบนี้ให้เป็นโลกแก้วได้ โดยเริ่มต้นที่ครูต้องทำหน้าที่เป็นปูชนียบุคคล คือ บุคคลที่ควรบูชาเป็นต้นบุญต้นแบบที่ดีให้ศิษย์ สั่งสอนความรู้ศิษย์ทั้งทางโลกและทางธรรม ด้วยความรัก เหมือนลูกแท้แม่ไม่ได้ให้กำเนิดก็ตาม” ซึ่งครูต้นแบบนั้นจะต้องมีความรู้และเข้าใจชีวิตอย่างแท้จริงตามคุณลักษณะของครูจิตตปัญญาศึกษา จะต้องมิตศนคติที่ถูกต้องในการจัดการศึกษาว่าจะต้องเป็นไปเพื่อความเจริญงอกงามของชีวิตและสังคม ไม่ใช่เพื่อการแข่งขัน มุ่งองค์ความรู้ในทางวิชาการอย่างท่องแท้ และเป็นแบบอย่างที่ดีในทุกมิติของการดำเนินชีวิต ซึ่งก็จะสามารถดำเนินชีวิตตามจรรยาบรรณครูของครูสภา และสนองตอบบทบาทของครูผู้สอนที่กำหนดไว้ตามหลักสูตรแกนกลางขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2551 ที่ต้องกำหนดเป้าหมายที่ต้องการให้เกิดขึ้นกับผู้เรียน ด้านความรู้และทักษะกระบวนการที่เป็นความคิดรวบยอด หลักการและความสัมพันธ์ รวมทั้งคุณลักษณะอันพึงประสงค์ ครูต้องออกแบบการเรียนรู้ และจัดการเรียนรู้ที่ตอบสนองความแตกต่างระหว่างบุคคลและพัฒนา การทางสมอง ต้องจัดบรรยากาศที่เอื้อต่อการเรียนรู้และดูแลช่วยเหลือผู้เรียนให้เกิดการเรียนรู้ นำภูมิปัญญาและเทคโนโลยีที่เหมาะสมมาประยุกต์ใช้ในการจัดการเรียนการสอนและประเมินความก้าวหน้าของผู้เรียนด้วยวิธีการที่หลากหลาย

ซึ่งกระบวนการพัฒนาครูต้นแบบนั้นนอกจากจะต้องพัฒนาด้านองค์ความรู้ทางโลกแล้วอีกด้านหนึ่งจะต้องมีความเข้าใจองค์ความรู้ทางธรรมด้วย โดยเริ่มเรียนรู้ตนเองในเรื่องเบญจขันธ์ อันได้แก่ รูป เวทนา สังขาร วิญญาณ ลงลึกสู่อายตนะภายนอกและอายตนะภายใน และจำเป็นต้องเรียนรู้เรื่องปฏิจกสมุปปาท กฏของอิทัปปัจจยตา ผ่านการเจริญสติและการภาวนา จึงจะสามารถถ่ายทอดวิชาชีวิตและความดีงามสู่ศิษย์ได้ ซึ่งเป็นฐานคิดหลักกระบวนการจิตตปัญญาศึกษาด้านประสบการณ์ตรงของการเรียนรู้ และการเห็นคุณค่าแก่รากฐานทางภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม

อย่างไรก็ตามวัฒนธรรมจิตตปัญญาศึกษาจะเกิดขึ้นได้ต้องเริ่มที่ผู้บริหารจิตตปัญญาศึกษาตามด้วยครูจิตตปัญญาศึกษาซึ่งจะนำพาไปสู่ผู้เรียนจิตตปัญญาศึกษา

1.1.3 การเตรียมพื้นที่สำหรับการเรียนรู้ตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา กิจกรรมพัฒนาผู้เรียนที่กำหนดไว้ในหลักสูตรแกนกลางขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2551 ได้กำหนดไว้ในชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 ถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ปีละ 120 ชั่วโมง และชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4-6 จำนวน 360 ชั่วโมง เป็นเวลาสำหรับปฏิบัติกิจกรรมแนะแนว กิจกรรมนักเรียน และกิจกรรมเพื่อสังคมและ

บำเพ็ญประโยชน์ ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบสัดส่วนของเวลาจะเห็นได้ว่ากิจกรรมพัฒนาผู้เรียนที่เป็นพื้นที่ที่เหมาะสมแก่การพัฒนาคุณภาพภายในตัวผู้เรียนแล้วมีสัดส่วนที่น้อยกว่าเวลาของภาควิชาความรู้ตามกลุ่มสาระการเรียนรู้ ซึ่งไม่สอดคล้องกับนโยบายคุณธรรมนำความรู้และในความเป็นจริงครูผู้สอนก็ยังไม่สามารถเข้าใจและเข้าถึงกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนได้ ยังมีการจัดการเรียนรู้แบบเดิมคือ เช็คชื่อแล้วก็เลิก ไม่ได้มีกระบวนการปฏิสัมพันธ์ที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันเลยซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า กิจกรรมพัฒนาผู้เรียนจะเป็นพื้นที่ที่สามารถพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษาและตอบโจทย์ในเรื่องการพัฒนาสมรรถนะและคุณลักษณะอันพึงประสงค์ของผู้เรียนได้เป็นอย่างดี

ส่วนบรรยากาศแห่งการเรียนรู้เป็นสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ เพราะฉะนั้นการเรียนรู้ด้วยกระบวนการจิตตปัญญาศึกษาซึ่งเป็นการเรียนรู้บนฐานความจริง ความดี ความงามและอิสรภาพ ฉะนั้น โรงเรียนจะต้องจัดบรรยากาศให้พร้อมรับใกล้ชีวิตธรรมชาติเป็นความจริงมากที่สุด ซึ่งในความเป็นจริงแล้วธรรมชาตินั้น ไม่มีสิ่งก่อสร้างใด ๆ เลย มีเพียงต้นไม้ใบหญ้า ภูเขา แม่น้ำ ดิน อากาศ เท่านั้น สิ่งอื่นที่เกิดขึ้นนั้นเป็นการปรุงแต่งและพอกพูนด้วยกิเลสซึ่งจะส่งผลให้ใจนั้นเต็มไปด้วยกิเลสเช่นกัน เมื่อนานวันเข้าก็จะยากที่จะมองเห็นตัวเอง และไม่วันที่มองเห็นความจริงได้ ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาเกี่ยวกับจิตตปัญญาของธิป ตรีสกุล ไซยรัก (2553 : 23) ว่า พื้นที่ที่ส่งเสริมการพัฒนาทางจิตมีความจำเป็นอย่างยิ่งในการเกิดสติและการเรียนรู้ที่ดี

1.2 ในชั้นการพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา

ข้อค้นพบในชั้นการพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษาพบว่า สิ่งที่จะเป็นเครื่องมือในการพัฒนาผู้เรียนให้เป็นนักเรียนจิตตปัญญาศึกษา คือ

1.2.1 การเรียนรู้ร่วมกันอย่างกัลยาณมิตร ซึ่งเกิดจากเตรียมกรูจิตตปัญญาศึกษา ได้อย่างสมบูรณ์แบบแล้วการกระบวนการเรียนรู้อย่างกัลยาณมิตรในทุกมิติก็เริ่มขึ้น โดยอัตโนมัติ ซึ่งกระบวนการเรียนรู้นั้นจะตั้งอยู่บนฐานจิตตปัญญาศึกษา คือ การรับฟังอย่างลึกซึ้ง เคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ เห็นคุณค่าของตนเองและผู้อื่น ซึ่งการพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษามีความจำเป็นที่ต้องเรียนรู้ร่วมกันอย่างกัลยาณมิตรในทุกมิติตั้งแต่ร่วมคิดกระบวนการจัดการเรียนรู้ร่วมดำเนินการอย่างใกล้ชิดและมีส่วนร่วมในการประเมินผลตลอดเวลาการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ ก่อให้เกิดชุมชนแห่งการเรียนรู้ ซึ่งกระบวนการนี้ต้องพึ่งพลังแห่งความเมตตาเป็นอย่างมาก ต้องมองเห็นคุณค่าของมนุษย์อย่างแท้จริงในด้านการเคารพศักดิ์ภาพแห่งการเรียนรู้ของทุกคนอย่างไร้อคติ การรับฟังอย่างลึกซึ้ง การโน้มสุใจอย่างใคร่ครวญ ความสละทุกปัจจุบันขณะและเป็นการสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้ เมื่อมองเห็นคุณค่าของผู้อื่นแล้วก็จะสามารถมองเห็นคุณค่าของตนเอง เกิดการใคร่ครวญในตนเอง ก็จะทำให้มีสติเกิดปัญญาสู่การเป็นคนไทยยุคใหม่อย่างแท้จริงสอดคล้องกับสุรพล ธรรมร่มดี (2551 : 130) ได้ศึกษาการจัดการเรียนรู้ของสถาบันอาศรมศิลป์ในการเรียนรู้แบบ

เป็นองค์รวมโดยการเรียนรู้ร่วมกันเป็นกลุ่ม ผ่านการลงมือปฏิบัติ เช่น การสวดมนต์ การทำงาน ศิลปะ การฝึกฝนการฟัง การพูด การอ่าน นักศึกษาสะท้อนว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ผ่อนคลาย ตรงที่มีโอกาสย้อนคิดตัวเอง และเรียนรู้จากผู้อื่น ด้วยการรับฟังกันและกันอย่างเต็มที่

1.2.1 การเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติบนฐานความจริงของชีวิต การเรียนรู้ตามแนวคิด ปัญญาศึกษา ซึ่งเป็นกระบวนการที่กลมกลืนจิตใจภายใน ซึ่งการเรียนการสอนในปัจจุบันเป็นการเรียนการสอนที่มุ่งจะให้ความรู้ภายนอก การคิดว่ากล่าวไม่สามารถจะกลมกลืนภายในได้เลย การเรียนการสอนที่อยู่ในห้องเรียนเป็นการแยกการศึกษาออกจากชีวิตโดยสิ้นเชิง ทำให้ผู้เรียนเกิดความเบื่อหน่ายต่อต้านซึ่งนายแพทย์ประเวศ วะสี ได้กล่าวถึงไตรยางค์แห่งการเรียนรู้ ต้องเรียนรู้ในฐานวัฒนธรรม โดยกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “การที่ให้เราไปเรียนรู้ภาษาใดภาษาหนึ่งนอกวัฒนธรรมของเราเป็นเรื่องยากและทำท่ายความพยายามอย่างยิ่ง แต่สำหรับเด็กที่โตมากับวัฒนธรรมนั้น การเรียนรู้ที่จะพูดเป็นเรื่องง่ายมากและเป็นอัตโนมัติ ดังที่มีคนพูดว่าแม่แต่มีคนโง่ปานใดก็จะพูดได้ ภาษาหนึ่ง หรือการเรียนรู้ภาษาต่างประเทศที่ดีที่สุด คือ การไปอยู่ท่ามกลางคนที่พูดภาษานั้น ๆ การเรียนรู้โดยท่องวิชาเป็นการเรียนรู้นอกฐานวัฒนธรรม จึงยากและทำอะไรไม่เป็นเพราะไม่ได้เรียนรู้จากการทำ รวมทั้งการเรียนรู้โดยท่องวิชาศีลธรรมก็ไม่ได้ศีลธรรม ตรงข้ามกับคนที่อยู่ในครอบครัวที่มีศีลธรรมในชุมชนที่มีศีลธรรมก็มีศีลธรรม โดยอัตโนมัติ เพราะเรียนรู้โดยไม่รู้ตัว” ซึ่งจะเห็นได้ว่าการเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติบนฐานของชีวิตจริงเป็นการเรียนรู้โดยไม่รู้ตัว โดยเฉพาะกระบวนการกลุ่ม การเรียนรู้เรื่องกระบวนการคิด การวางแผน การแก้ปัญหา

การทำงานเป็นกลุ่ม การใคร่ครวญ การรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นซึ่งสิ่งเหล่านี้จะเกิดขึ้นกับผู้เรียนโดยไม่รู้ตัว รวมถึงการเป็นแบบอย่างของครูในทุกมิติก็จะเป็นการเรียนรู้โดยไม่รู้ตัวและในปัจจุบันได้มีการนำกิจกรรมการปฏิบัติจริงมาใช้ในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้จะเห็นได้จากการเข้าค่ายวิทยาศาสตร์ขงกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีโดยเน้นที่การปฏิบัติจริงเพื่อช่วยส่งเสริมความสามารถทางด้านจิตใจก่อให้เกิดความรักความสามัคคีในหมู่คณะ การรู้จักทำงานเป็นทีม ช่วยเหลือพึ่งพาซึ่งกันและกัน รู้จักการเสียสละจากการออกเดินสัมผัสธรรมชาติ ซึ่งการเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติบนฐานชีวิตจริงจะตอบ โจทย์ในเรื่องการพัฒนาคอนไทยยุคใหม่ได้อย่างตรงประเด็นและสามารถที่พัฒนาผู้เรียนให้เกิดสมรรถนะทั้ง 5 ด้านตามหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน พ.ศ.2551 ในเรื่องความสามารถในการคิด ความสามารถในการสื่อสาร ความสามารถในการแก้ปัญหา ความสามารถในการใช้ทักษะชีวิต และความสามารถในการใช้เทคโนโลยีได้เป็นอย่างดี

1.2.3 การสร้างเครือข่ายสายใยแห่งการเรียนรู้จิตตปัญญาศึกษา ในระบบการศึกษา ในปัจจุบันกว่า ร้อยละ 90 ที่จัดการศึกษาโดยเน้นไปที่ตัวเนื้อหาความรู้ ซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่อยู่

ภายนอก เน้นการสร้างคนเก่งมากกว่าคนดี ทำให้สังคมเกิดการแข่งขันเพื่อความอยู่รอด และเพื่อความก้าวหน้าเหนือคนอื่น ทำให้คุณธรรมความดีงามถูกลบเลือนไปจากสังคม การสร้างเครือข่ายจิตตปัญญาศึกษาจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องสร้างเครือข่ายการเรียนรู้การศึกษาที่เน้นการดูแลในเรื่องของจิตใจ เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ที่ค้ำจุนขึ้นในสังคมไทย ซึ่งสอดคล้องกับหลักอภิปรัชญาที่ว่า เพราะมีสิ่งนี้สิ่งนี้จึงมี เพราะไม่มีสิ่งนี้จึงไม่มีสิ่งนี้ ทุกสรรพสิ่งต้องเกี่ยวเนื่องกันเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน ซึ่งตรงกับแนวคิดของนายแพทย์ประเวศ วสีที่กล่าวในวิถีมุขยี่ในศตวรรษที่ 21 ในเรื่องมนุษย์ทั้งโลกพันธุกรรมร่วมกันได้ ฤกษ์งามสำคัญคือความเป็นทั้งหมดที่จะทำให้เกิดความปรกติสุขในสังคมได้ มนุษย์ทั้งโลกและธรรมชาติแวดล้อมทั้งหมดอยู่ในระบบเดียวกันหรือความเป็นหนึ่งเดียวกัน (The Same Oneness) ถ้าส่วนใดส่วนหนึ่งขาดไปหรือพิการ ย่อมกระทบส่วนอื่น ทำให้ขาดความเป็นปรกติสุขหรือสันติสุข จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นทุกพื้นที่ของสังคม

1.3 ในขั้นการถอดบทเรียนเพื่อประเมินผลคุณภาพผู้เรียนจากการพัฒนาตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา

การประเมินผลคุณภาพผู้เรียนจากการพัฒนาตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษาซึ่งการพัฒนาตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษาเป็นการพัฒนาในด้านในจิตใจเพราะฉะนั้นการประเมินผลจะต้องใช้ความละเอียดอ่อน ซึ่ง ผศ.ดร.ภก. พงศ์เทพ สุธีรัฐฉิ สถาบันการจัดการจกระบบสุขภาพ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ได้เสนอการวัดสุขภาพทางจิตตปัญญาญาณ ว่า จำเป็นจะต้องใช้ฐานคิดของพระพุทธศาสนา และฐานคิดทางวัฒนธรรมไทยผนวกกับฐานคิดทางวิทยาศาสตร์มีการประเมินผลดังนี้ การวัดจากเจต ปริยญาณ และวิญญาณัง อนันตสังข อนันตัง สัพ โตปภัง การวัดจากสัมมาทิฐิ การวัดปัญญาญาณแห่งการรู้แจ้ง การวัดจากพฤติกรรม การวัดจากการดำเนินชีวิต และการวัดจากสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมชุมชนเพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นจริงในระดับจิตตปัญญาญาณมากที่สุด สิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ คุณสมบัติผู้ประเมิน จะต้องเป็นผู้ผ่านกระบวนการกล่อมเกลาจิตใจภายในอย่างแท้จริง ซึ่งในคำสอนของสายวิปัสสนากรรมฐานกล่าวไว้ว่า “รู้เราแล้วจะรู้เขา” อีกทั้งต้องสะท้อนออกจากตัวผู้ที่ได้รับการพัฒนาเองเพราะเป็นสิ่งอยู่ด้านใน

2. ผลที่เกิดขึ้นกับผู้เรียนจากการพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา

ในส่วนของผลที่เกิดขึ้นกับผู้เรียนจากการแสดงทัศนคติของผู้ผ่านการเรียนรู้ด้วยกระบวนการจิตตปัญญาศึกษา ที่สะท้อนผลได้ 2 มุมมองคือ

2.1 มุมมองเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงภายในตนจากการเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติ เช่น

“การเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติจริงทำให้เรามีความกล้าในสิ่งที่เราไม่เคยทำมาก่อน”

“การเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติจริงได้ฝึกฝนความเป็นผู้นำ ฝึกตนเองให้มีความเชื่อมั่นในตนเองมากขึ้น มีน้ำใจ มีวินัย มีข้อคิดคุณธรรมประจำตัว มีความฝันหลาย ๆ อย่างว่าจะต้องทำให้ได้ เป็นคนดีใฝ่คุณธรรม สร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆ ทำสิ่งที่ดี ๆ ปรับตัวให้เข้ากับทุกเรื่อง ได้ฝึกทุกอย่าง ต้องทำด้วยตนเอง การทำงานเป็นกลุ่มต้องมีความสามัคคีกันรักใคร่ สนุกสนานรู้จักคำว่า หมู่คณะ”

“การเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติจริงรู้สึกว่าคุณเองเป็นผู้นำมากขึ้น รู้สึกเปลี่ยนแปลงกับตนเอง การที่เราไม่กล้าแสดงออก เราก็ได้แสดงออก เราไม่กล้าพูดเราก็ได้พูด ได้แสดงความคิดเห็น และได้มีความสามัคคีในหมู่คณะ หาทางสร้างความดีด้วยกัน รู้จักการมีสมาธิ ใช้สติให้เกิดปัญญา ในหลายเรื่อง ๆ”

“ได้ความรู้ในด้านต่าง ๆ ได้ปฏิบัติจริงทุกอย่าง เราทำงานเป็นกลุ่ม มีอะไรก็จะช่วยเหลือกัน ได้ประสบการณ์จริง เราสามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ด้วย การทำงานเป็นกลุ่มต้องอาศัยความสามัคคีและพี่น้องร่วมงานทุกคนความสามัคคีเป็นพลังแห่งความสำเร็จค่ะ”

2.2 มุมมองเกี่ยวกับชีวิตและการใช้ชีวิตที่เหลืออยู่ เช่น

“ชีวิตคือสิ่งๆ หนึ่งที่ทำให้คนๆ หนึ่งกล้าที่จะทำให้มันดีที่สุดและทำวันข้างหน้าให้ดีที่สุด”

“ชีวิตก็เหมือนเทียนไขมีวันที่สว่างก็ต้องมีวันดับฉะนั้นตอนที่เรสว่างอยู่ก็ควรทำประโยชน์ให้ได้เท่าที่จะทำได้ค่ะ”

“คนเราเกิดมาก็เพื่อที่จะทำหน้าที่ของตนเองให้ดีที่สุดในสิ่งที่เราทำได้ อนาคตข้างหน้าเราก็จะเป็นคนดี มีวินัย มีสติ สมาธิในการทำหน้าที่ต่าง ๆ ค่อย ๆ คิด ค่อย ๆ เดิน ไปด้วยฝันของเราแล้วมันก็จะสามารถถึงเป้าหมายที่เราคาดไว้และก็จะมีความภาคภูมิใจของเรามาก”

“มุมมองของชีวิต จะต้องประสบผลสำเร็จและทำให้คนที่อยู่รอบข้างยกย่องยินดีและภูมิใจกับเราด้วยและจะเดินไปข้างหน้าโดยใช้สติใช้สมาธิในการพูด คิดและทำให้มันดีที่สุดค่ะ”

จากผลที่เกิดขึ้นมีการเปลี่ยนแปลงในทิศทางที่ดีขึ้น กระบวนพัฒนาคุณภาพผู้เรียนมีแนวโน้มที่จะหล่อหลอมให้ผู้เรียนเกิดการเปลี่ยนในตัวเองเกิดมุมมองในการใช้ชีวิตในเชิงสัมมาทิฐิ เป็นจิตสำนึกใหม่ที่ต้องการให้เกิดกับตัวผู้เรียนตามแนวการปฏิรูปการศึกษารอบสองและตรงตามทิศทางการปฏิรูปประเทศไทยเรื่องการปฏิรูปจิตสำนึก ซึ่งให้ความสำคัญว่าจิตสำนึกในความดีงามเป็นสิ่งสูงสุดของความเป็นมนุษย์ ประชาชนและประเทศจะขาดความดีงามไม่ได้ จิตสำนึกที่คับแคบขาดการเห็นแก่ส่วนรวม ขาดศีลธรรม จะทำให้เกิดสภาพตัวใครตัวมัน เอาเปรียบ คดโกง และความเสื่อมต่าง ๆ จนประเทศไทยไม่สามารถรักษานูรณภาพและคุณภาพของตัวเองได้ ต้องการพக்கีศรีและคุณค่าของมนุษย์อย่างเท่าเทียมกัน มีจิตสาธารณะ รับผิดชอบต่อส่วนรวม รักความเป็นธรรม ใช้ความรู้ใช้เหตุผล ใช้ปัญญา คำนึงถึงการอยู่ร่วมกันอย่างสันติระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และเชื่อมโยง

กับคำขวัญวันเด็กปี 2554 ที่ต้องพัฒนาเยาวชนดังคำขวัญนายกรัฐมนตรีที่มอบให้เยาวชนในวันเด็กแห่งชาติว่า “รอบคอบ รู้คิด มีจิตสาธารณะ” ซึ่งทั้ง 3 ประการเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับเยาวชนในปัจจุบัน ซึ่งรอบคอบ นั้นปัจจุบันมีทางเลือกที่จะรับข้อมูลข่าวสารผ่านสื่อใหม่ ๆ ต้องรู้รอบด้านไม่เป็นเหยื่อ รู้เท่าไม่ถึงการณ์จนเกิดปัญหาแก่ตนเองและสังคม ส่วน รู้คิด เมื่อเรียนรู้ออกแล้วต้องรู้จักคิดใช้ชีวิตอย่างมีสติไม่ประมาท รู้จักคิดให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองและผู้อื่น ส่วนจิตสาธารณะนั้นสังคมต้องพึ่งพิงกัน เห็นได้ในยามมีภัยคนไทยเราช่วยกัน การปลูกจิตสำนึกเช่นนี้ต้องเริ่มที่เยาวชน สอดคล้องกับผลการศึกษาของจิรัฐกาล พงศ์ภคเชียร (2550 : 34) ที่ศึกษาการสอนจิตตปัญญาศึกษาที่บูรณาการในรายวิชาเทอร์โมไดนามิกส์ 1 และวิชาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมของอาจารย์ที่สอนนักศึกษามหาวิทยาลัยมหิดล พบว่า ภายหลังจากการเรียน นักศึกษาสะท้อนให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของตนเองในแง่มุมมองต่าง ๆ และเป้าหมายชีวิต ได้แก่ โลกทัศน์ การนิยามความสุข การนึกถึงคนรอบข้าง การนึกถึงสังคมและสิ่งแวดล้อม การมีความรักความเมตตา ทำให้ผู้เรียนตัดสินใจอื่นน้อยลง พึงพอใจซึ่งมากขึ้นเอาใจเขามาใส่ใจเรา ใจเย็น อคทน และเคารพในความหลายหลายมากขึ้น

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

จากผลการวิจัยพบว่า การพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา โรงเรียนปทุมรัตน์พิทยาคม มีข้อค้นพบดังนี้

1.1 ด้านกระบวนการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา

จากผลการวิจัยพบว่า การพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษามีกระบวนการ 3 ขั้นตอน คือ

- 1) การเตรียมการเพื่อนำแนวคิดจิตตปัญญาศึกษามาปรับใช้ในการพัฒนาคุณภาพผู้เรียน
- 2) การพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา
- 3) การถอดบทเรียนเพื่อประเมินคุณภาพผู้เรียนจากการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทาง

จิตตปัญญาศึกษา

ซึ่งจากกระบวนการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษาดังกล่าวข้างต้นพบว่า ขั้นตอนที่สำคัญที่สุดที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้ตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา คือ การเตรียมการเพื่อนำแนวคิดจิตตปัญญาศึกษามาปรับใช้ในการพัฒนาผู้เรียน โดยเริ่มจากผู้บริหาร ครูจะต้องเข้าใจหลักการปรัชญาของจิตตปัญญาศึกษา และความรู้พื้นฐานอย่างถ่องแท้และเงื่อนไขที่ส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้และการเปลี่ยนแปลงในด้านจิตตปัญญาศึกษา อีกทั้งจะต้องพัฒนาตนเองให้เข้าถึงการเปลี่ยนแปลงภายในตัวเองอย่างแท้จริง จึงจะสามารถพัฒนาผู้เรียนให้เกิดคุณภาพได้จึงขอเสนอแนะ

ว่า การพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษาคควรมีเตรียมการและตรวจสอบความพร้อมให้สมบูรณ์ที่สุดก่อนลงมือพัฒนา

1.2 ด้านคุณภาพผู้เรียนจากการพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา

จากผลการวิจัยพบว่า คุณภาพผู้เรียนจากการพัฒนามีผลสอดคล้องกับคุณภาพคนไทยยุคใหม่จากข้อเสนอการปฏิรูปการศึกษาในทศวรรษที่สอง ข้อค้นพบเพิ่มเติมคือ การเกิดภาวะผู้นำด้านสติปัญญาซึ่งการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษาผู้สอนจะต้องทุ่มเทความสนใจและเวลาอย่างสม่ำเสมอ ต่อเนื่องและยาวนาน โดยจริงจังและไม่เกรงเหน็ดเหนื่อย รวมทั้งต้องมีการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้เพื่อให้เกิดบรรยากาศการเรียนรู้ทั้งในและนอกโรงเรียนด้วยจึงขอเสนอแนะว่า การพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษาคควรมีการเรียนรู้ควบคู่กับหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2551 เพื่อพัฒนาทั้งคุณภาพภายนอกและคุณภาพภายในของผู้เรียนสู่การเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ต่อไป

2. ข้อเสนอแนะเพื่อนำผลการวิจัยไปใช้

2.1 ด้านกระบวนการพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา

การพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา เป็นการเรียนรู้อย่างกัลยาณมิตรบนฐานชีวิตจริง เป็นการเรียนรู้ บนฐานวัฒนธรรมโดยไม่รู้ตัว กลมกลืนไปกับชีวิต กระบวนการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนต้องมีการดำเนินการดังนี้

2.1.1 ในขั้นเตรียมการต้องพัฒนาผู้นำทางด้านจิตตปัญญาเกิดที่สนใจใหม่แห่งการศึกษา โดยผู้บริหาร ครู ควรผ่านการเรียนรู้วิชาชีวิตที่เป็นสัมมาทิฐิและควรกำหนดคุณสมบัติให้ผู้ที่มาเป็นครูในทศวรรษใหม่ของการศึกษา ต้องเป็นครูจิตตปัญญาศึกษา โดยมีสถาบันผลิตครูจิตตปัญญาศึกษาโดยตรง

2.1.2 ในขั้นการพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา ควรมีการจัดกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องครอบคลุมทุกรายวิชาและสร้างการรับรู้ให้กับผู้ปกครอง เป็นเครือข่ายชุมชนแห่งการเรียนรู้จิตตปัญญาศึกษา เพื่อเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน

2.1.3 ในขั้นการประเมินผลควรมีการประเมินผลในระดับจิตตปัญญาอย่างลึกซึ้งในทุกมิติ

2.2 ด้านคุณภาพผู้เรียนจากการพัฒนาตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา

ด้านคุณภาพผู้เรียน สิ่งที่ควรเพิ่มพูนให้เกิดขึ้นกับผู้เรียน คือ การทำให้ผู้เรียนมองเห็นคุณค่าการใช้ชีวิตที่ค้ำจุน มองเห็นชีวิตที่งดงามไม่ใช่เป็นไปเพื่อแข่งขัน ความพึงเพื่อเพิ่มพูนกิเลส ไม่เบียดเบียนผู้อื่น อยู่บนฐานชีวิตที่เพียงพอตามความจำเป็น

3. ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

3.1 ด้านกระบวนการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนตามแนวทางจิตปัญญาศึกษา

3.1.1 ควรมีการศึกษาเพื่อพัฒนาบุคลากรผู้จัดการการเรียนรู้ตามแนวทางจิตปัญญาศึกษาในระดับผู้บริหารการศึกษา ผู้บริหารสถานศึกษาและ ครูผู้สอน ให้เกิดมุมมองและทัศนคติในด้านกระบวนการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนที่ตรงกัน

3.1.2 ควรศึกษาปัจจัยที่เกี่ยวข้องในการส่งเสริมการจัดการเรียนรู้ตามแนวทางจิตปัญญาศึกษาในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐาน

3.1.3 ควรมีการศึกษาเกี่ยวกับการสร้างเครือข่ายทางการศึกษาในการพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตปัญญาศึกษา

3.2 ด้านคุณภาพผู้เรียนจากการพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตปัญญาศึกษา

3.2.1 ควรมีการศึกษาการนำแนวทางจิตปัญญาศึกษามาปรับใช้ในการเสริมสร้างสมรรถนะและคุณลักษณะอันพึงประสงค์ของผู้เรียนตามหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2551

3.2.2 ควรมีการศึกษาเพื่อพัฒนาเครื่องมือในการวัดผลประเมินผลจากการพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางจิตปัญญาศึกษาที่มีประสิทธิภาพตรงตามความเป็นจริง